

І.М.ЖИЛЕНКОВА *

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано стан наукового вивчення дореволюційними історіографами питань зовнішньої торгівлі кінця XIX – початку XX ст. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їх ставлення до політики Російської імперії у відповідній сфері. Наявну наукову літературу розподілено на тематичні групи. Визначено спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі вказаного періоду. Констатовано залежність позиції авторів від їх соціального статусу й політичних поглядів.

Ключові слова: зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика.

Трансформація й оновлення існуючого політико-економічного та соціокультурного простору, що постав в умовах занепаду тоталітарних режимів або ідеологій наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., вимагає об'єктивних змін і в теоретичних підходах, формування нових мисленневих образів під час дослідження наукових проблем. У цьому контексті засадничого статусу набуває національно-державницька ідеологія, представники якої, однак, у переважній більшості «по-новому» повторюють і ретранслюють попередню концепцію хибного виокремлення домінуючого фактора в історичному процесі. Урахування цієї специфіки визначає необхідність вивчення економічних проблем минулого України, перш за все, на основі критичного й водночас об'єктивного аналізу теоретичних напрацювань попередників, виявлення новітніх ефективних методологічних засад та підходів, переосмислення ретроспективних методів історичного аналізу, усунення вад у сучасній ідеалістично-романтичній концепції. Дотримання вказаних першослов у контексті наукового дослідження історіографічних оцінок проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. забезпечує конструювання якісного та збалансованого фактологічно-теоретичного історичного базису.

Різномплановий і комплексний характер обраної теми визначив доцільність застосування репрезентативної вибірки необхідних для аналізу історіографічних праць. Виходячи з цього, першочергову науково-дослідницьку важливість мають студії, проблемна тематика яких охоплює такі напрями, як економічна політика Російської імперії в умовах формування світового ринку, розвиток сільського господарства України у взаємозв'язку із зовнішньою торгівлею, промисловий і аграрний капітали як чинник зовнішньоекономічної діяльності, вплив громадськості на експортно-імпорتنу політику урядових кіл та ін.

* Жиленкова Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та етнополітики інституту української філології та літературної творчості імені А.Малишка Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова (Київ)
E-mail: i.zhilenkova@ukr.net

При цьому комплекс указаних досліджень, що включає праці переважно науковців Російської імперії¹, ми поділили на декілька тематичних підгруп.

Аналізуючи студії дореволюційного періоду (кінець XIX ст. – 1917 р.), насамперед доцільно уточнити, що статус методологічного базису мають праці європейських учених М.Вебера, Р.Гільфердінга, В.Зомбарта, К.Каутського, Ж.Лескюра, Р.Майо-Сміта, Ф.Науманна та ін. Ця група досліджень має переважно теоретичний характер і важлива для розуміння структури тогочасного економічного розвитку, перш за все капіталістичних відносин; закономірностей і специфіки промислових криз, їх впливу на зовнішньоторгову активність; основних економічних учень у рамках обґрунтування доцільності проведення державної політики протекціонізму або фритредерства. Характерно, що дослідження вказаних вище вчених дуже тісно пов'язані з їх політичними поглядами, що обумовлює необхідність об'єктивного аналізу подібного наукового доробку. Так, у 1910 р. австрійський і німецький економіст Р.Гільфердінг опублікував у Відні працю «Фінансовий капітал» (пізніше неодноразово перевидану у СРСР), в якій доводив, що утворений шляхом злиття банківського та промислового фінансовий капітал прагнув підпорядкувати собі державу й використовувати її силу «для того, щоб проводити політику експансії, приєднувати нові колонії». Відтак експорт капіталу з метою послаблення дії економічної кризи всередині країни ставав засобом підпорядкування бідних і відсталих країн капіталістичними державами. У цьому контексті автор наголошував, що фінансовий капітал озброювався національною ідеєю, яка в таких умовах «уже не визнає права кожної нації на політичне самовизначення й незалежність»².

Узагальнену картину про економічне становище Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяють сформулювати фонові праці С.Бехтеєва, М.Бунге, С.Вітте, В.Гурка, В.Косинського, В.Постникова, М.Тугана-Барановського, О.Фінна-Єнотаєвського. Більшість з указаних авторів, будучи державними чиновниками, представляли офіційні погляди на питання зовнішньоторговельної діяльності Російської імперії й відстоювали необхідність яскраво виражених протекціоністських перетворень, які слугували б розвитку промисловості. У відносно обережному вигляді ця теза простежується у працях М.Бунге³, В.Гурка⁴ та особливо яскраво – у С.Вітте⁵. Практичною вадою такої позиції було неврахування значення притоку іноземних інвестицій для економіки та об'єктивна необхідність будь-якого суспільства у високотоварній продукції.

З іншого боку, група фонових праць дозволяє виявити додаткові фактологічні дані щодо окремих аспектів:

¹ Винятком стали фонові та деякі інші студії, перекладені російською мовою – вони мали популярність у тому числі й серед владних кіл, опосередковано впливаючи на формування державної політики у сфері зовнішньої торгівлі.

² *Гільфердінг Р.* Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма – Москва, 1924. – 460 с.

³ *Бунге Н.Х.* Промышленность и её ограничение во внешней торговле // Отечественные записки. – 1857. – Т.115. – №11. – Отд.1. – С.1–28; №12. – Отд.1. – С.589–620.

⁴ *Гурко В.И.* Устой народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды. – Санкт-Петербург, 1902. – 201 с.

⁵ *Витте С.Ю.* По поводу национализма: Национальная экономия и Фридрих Лист. – Санкт-Петербург, 1912. – 75 с.

- становлення протекціоністської митної політики держави та її вплив на собівартість промислових і сільськогосподарських товарів; передумови і закономірність перевиробництва в Російській імперії на початку XX ст. (С.Бехтеев)⁶;
- розвиток продуктивних сил і започаткування стимулюючих заходів із метою підвищення рівня конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського виробництва Російської імперії на зовнішніх ринках (К.Косинський)⁷;
- становище сільського господарства в південноукраїнських губерніях (Таврійська, Херсонська, Катеринославська) та рівень його технічної оснащеності; чинники впливу на врожайність (В.Постников)⁸;
- розвиток фабричного виробництва; значення дрібного й середнього підприємництва для зовнішньої торгівлі та загалом ринкових відносин у Російській імперії, участь в цьому процесі державних інституцій (М.Туган-Барановський)⁹;
- загальний господарський розвиток Російської імперії в 1890–1910 рр. із соціал-демократичної позиції (О.Фінн-Єнотаєвський)¹⁰ та ін.

Необхідно констатувати, що питання вибору оптимальних шляхів розвитку економіки Російської імперії (між принципами фритредерства й державного протекціонізму) як теоретична проблема самостійно в тогочасній науковій думці постала вже наприкінці 1850-х рр., викликавши доволі активне обговорення та дискусії серед широких кіл громадськості, публіцистів, економістів, політичних діячів. Саме ці публікації, незважаючи на їх яскраво виражений тенденційний характер та вплив епохи, заклали дослідницький фундамент для подальших прикладних студій. При цьому їх наукова основа перебувала переважно в орбіті формування нової тарифної політики Росії, яка поряд з іншими заходами (потужна система державних замовлень і закупівель, підтримка розвитку залізничної інфраструктури тощо) повинна була прискорити господарський розвиток, вивівши Російську імперію в ряд потужних світових держав. А ключовим засобом реалізації цього задуму була саме політика протекціонізму, покликана регулювати зовнішньоторгову діяльність шляхом прийняття необхідних митних ставок. Розвиваючись у цьому напрямі, дореволюційні науковці та публіцисти висвітлювали історію зовнішньої торгівлі, процес формування митних тарифів, відповідність експортно-імпоротної діяльності інтересам промислового й аграрного капіталів, пояснювали доцільність або хибність певних заходів не лише в контексті власного економічного бачення, а й політичної позиції.

Слід зауважити, що частина праць дореволюційного періоду (наприклад В.Вітчевського, С.Гулішамбарова, В.Покровського, Я.Полфьорова, К.Скальковського, М.Соболева, О.Чупрова, М.Шаврова, І.Янжула та ін.), яка має

⁶ Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего 45-тилетия и меры к хозяйственному подъёму: В 3 т. – Санкт-Петербург, 1902–1911.

⁷ Косинский В.А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз. – Одесса, 1904. – 43 с.

⁸ Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – Москва, 1891. – XXXII, 392 с.

⁹ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование: В 2 т. – Т.1: Историческое развитие русской фабрики в XIX в. – Санкт-Петербург, 1907. – 562 с.

¹⁰ Финн-Енотаевский А.Ю. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.). – Санкт-Петербург, 1911. – V, 527 с.

універсальний характер і не відповідає запропонованому нами нижче внутрішньому поділу на тематичні підгрупи, потребує першочергового аналізу.

Порівняльну характеристику розвитку митного законодавства в Російській імперії та Німеччині здійснено в комплексній студії німецького вченого В.Вітчевського¹¹. Аналізуючи відповідні процеси, автор убачав у них вплив утвердження національного економічного курсу, що відповідав тогочасним внутрішнім потребам. Структура викладу матеріалу передбачала спочатку поетапний (залежно від міністра) розгляд фінансової політики Російської імперії, а потім безпосередньо торгової й митної. Висвітлюючи загальні процеси, пов'язані з «поверненням до протекціонізму» та збільшенням митних ставок у 1881–1890 рр., В.Вітчевський акцентував увагу і на значенні цих заходів для прибуткової частини бюджету, загального торговельного балансу. Характерно, що ці питання органічно поєднувалися з розкриттям політики укладання торгових договорів не лише з Німеччиною, а й Китаєм, Іраном та іншими країнами, а в ролі чинників їх підготовки виступили як державні інтереси, так і позиція громадськості¹². Зауважимо, що праця В.Вітчевського – одна з найбільш узагальнюючих та конкретизованих серед усіх дореволюційних видань. Однак водночас, при оцінці об'єктивності окремих теоретичних положень, зокрема, що стосується надмірної критики окремих заходів уряду Російської імперії, загального розгляду держави як «країни обмежених можливостей», слід усе ж зважати на німецьке походження автора¹³.

Високим професіоналізмом та рівнем авторського аналізу вирізняються численні праці економіста С.Гулішамбарова, присвячені різноманітним аспектам розвитку торгівлі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., у тому числі й окремими товарами¹⁴. Відповідні знання автора спираються не лише на суто власні теоретичні напрацювання, а й мають надійне джерелознавче підґрунтя. Так, інформацію про розвиток світового ринку, огляд торгівлі по країнах і за різними товарними позиціями С.Гулішамбаров отримав у ході службових відряджень до країн Західної Європи та США.

На окрему увагу заслуговує статистичне дослідження світового господарства й долі в ньому Російської імперії за 1894–1904 рр. Так, використовуючи табличні моделі, С.Гулішамбаров наочно відобразив по роках ріст експортно-імпортного обороту та загальну вартість товару, порівнявши цю інформацію з показниками інших провідних країн (Великобританія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Італія, США). Серед основних висновків, отриманих на основі таких даних, назвемо зниження обсягів російсько-англійської торгівлі на користь, перш за все, росту експорту та імпорту з Німеччини. При цьому

¹¹ *Витчевский В.* Торговая, таможенная и промышленная политика России со времён Петра Великого до наших дней. – Санкт-Петербург, 1909. – VIII, 362 с.

¹² Там же. – С.141–150.

¹³ Там же. – С.350–362.

¹⁴ *Гулишамбаров С.И.* Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. – Санкт-Петербург, 1898. – 244 с.; *Его же.* Международная торговля птицей и птичьими продуктами: Птица (живая и битая), перо, пух, яйца, гуано: ввоз и вывоз, таможенные тарифы. – Санкт-Петербург, 1899. – VIII, 199 с.; *Его же.* Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве и в ряде великих держав в первое десятилетие царствования императора Николая II (1894–1904 гг.). – Санкт-Петербург, 1907. – 96 с.

автор показав позитивну динаміку в товарообігу Російської імперії з більшістю названих вище держав. Винятком була лише Німеччина – станом на 1904 р. її імпорт у незначній мірі переважав російський експорт¹⁵.

Зупиняючись на оглядовій характеристиці найважливіших світових подій економічного та політичного життя кінця XIX – початку XX ст., С.Гулішамбаров підкреслював, що відмова Російської імперії від автономного митного тарифу (однаковий для усіх країн) була пов'язана не з державними інтересами (наповнення бюджету чи стимулювання розвитку національної промисловості), а європейською практикою запровадження конвенційних (знижених) та загальних (підвищених) мит. Як наслідок, перехід до подвійних тарифів, за словами дослідника, зумовив різке ускладнення відносин із Німеччиною. Тож підписання відомого договору 1894 р. зумовлювалося необхідністю стабілізації міждержавних стосунків¹⁶.

Оглядову характеристику торговельних відносин Російської імперії в контексті аналізу її зовнішньої політики здійснив публіцист, громадський і державний діяч К.Скальковський. Будучи секретарем Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі, а також членом комісії з розробки митного тарифу 1891 р., він відверто відстоював протекціоністську позицію, навколо якої власне й побудована його праця¹⁷.

На різноплановому джерельному матеріалі базуються студії професора-економіста М.Соболева, де ми зустрічаємо протилежну від поданої С.Гулішамбаровим думку про те, що визначальним завданням російської митної політики було не дотримання принципів протекціонізму, а банальне наповнення бюджету. Подібне критичне бачення багато у чому слід пов'язувати з політичною позицією автора як активного діяча опозиційної до уряду партії кадетів. Розглянувши історію митної політики Російської імперії у другій половині XIX ст., М.Соболев зауважував, що тогочасний курс на покровительство, набувши постійного характеру та охопивши всі галузі промисловості незалежно від ступеня їх розвитку, став митним тягарем для іноземних товарів. Така модель, за його словами, практично унеможливила належне залучення закордонних капіталів в економіку країни:

«Усі теоретичні основи протекціонізму зневажалися найбезсоромнішим чином. Із трьох цілей, що переслідувалися митною політикою Росії в XIX ст., повністю здійснилася тільки одна – фіскалізм. Протекціоністські завдання за своєю постановкою абсолютно не відповідали принципам протекціонізму й мало досягли мети розвитку внутрішньої промисловості. Мета – створити сприятливий торговельний баланс – стала плодом теоретичних помилок і була абсолютно марною. Залишається третє завдання – отримання найвищого доходу шляхом оподаткування іноземних товарів при їх увезенні, що й було блискуче здійснено»¹⁸.

¹⁵ Гулішамбаров С.И. Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве... – С.59–63.

¹⁶ Там же. – С.VII–VIII.

¹⁷ Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав. – Санкт-Петербург, 1901. – 704 с.

¹⁸ Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX в. – Томск, 1911. – С.VI.

Окремі питання митної та податкової політики Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. розглянуто у численних працях (а також спогадах) економіста, професора Московського університету І.Янжула. В одній зі своїх статей автор, порівнюючи системи фритредерства та протекціонізму, указував, що вони «обидві мають однакове право на існування». На думку дослідника, слід лише чітко визначити ті основні принципи, які буде покладено в основу «раціонально влаштованої митної системи». При цьому держава має керуватися такими правилами:

- рівень митного оподаткування не повинен бути надмірно високим, щоб не доходити до ступеня повної заборони (ембарго) на ввезення іноземних товарів;
- із часом мита слід поступово знижувати (аж до їх повного скасування), оскільки їх захисний характер спрямований на первинне стимулювання розвитку виробництва, а не постійне, відтак досягнення цієї мети об'єктивно зобов'язує державний апарат виконувати це правило;
- митна система повинна мати диференційований характер: для товарів кожної галузі промисловості доцільно встановлювати окремий рівень оподаткування;
- необхідно завжди враховувати інтереси аграрного капіталу та простих робітників;
- при збільшенні розміру будь-якого протекційного мита або при запровадженні нового слід брати до уваги можливий тиск на уряд тих промислових кіл, яких не стосувалися ці зміни з метою посилення державного захисту щодо них (це, очевидно, потягне за собою загальне посилення протекціонізму)¹⁹.

Говорячи про відповідність цих вимог митно-тарифній політиці Російської імперії другої половини XIX ст., І.Янжул різко критикував окремі урядові постанови, що суперечили принципам раціонального оподаткування. Для прикладу, це стосується запровадженого 1885 р. мита розміром 5 коп. золотом із пуду на сільськогосподарські машини та знаряддя, яке не сприяло підвищенню конкурентоспроможності землеробства на зовнішньому зерновому ринку, адже обмежувало можливості використання нової техніки й, відповідно, гальмувало інтенсифікацію виробництва.

Загалом слід указати на збалансованість позиції І.Янжула щодо як теоретичного аналізу доцільності державного протекціонізму та фритредерства, так і власне аналізу тогочасної митної політики Російської імперії. При цьому світовий досвід наштовхував його на думку про те, що обидві системи мають рівні права на існування за певних умов та однаково виправдовуються історією; жодна з них не може претендувати на особливу перевагу, обидві можуть сприяти розвитку промисловості та «народного блага»²⁰. Характерно, що дослідник при цьому акцентував також і на з'ясуванні наслідків запровадження тих чи інших заходів для матеріального становища пересічних робітників, що, на наш погляд, пов'язано з його службою фабричним інспектором.

¹⁹ Янжул И.И. Между делом: Очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной жизни. – Санкт-Петербург, 1904. – С.383–388.

²⁰ Савченко М.М. И.И.Янжул: «У меня очень рано развились вкусы экономиста» // Экономический журнал. – 2003. – №1 (6) [Електронний ресурс]: http://economicarggu.ru/2003_1/savchenko.pdf

У дослідженнях інших авторів, які ми умовно виділили як «універсальні», подано оглядову характеристику зовнішньоторговельної політики Російської імперії (В.Покровський²¹), а також порушено проблеми, пов'язані з торгівлею худобою, м'ясною продукцією та сільськогосподарськими машинами напередодні Першої світової війни (Я.Полфєров²²); залізничним господарством (О.Чупров²³) і комерційним флотом (М.Шавров²⁴), їх впливом на інтенсивність і напрями торговельних шляхів тощо. Так, говорячи про заходи підтримки російського торговельного мореплавства, інженер М.Шавров, будучи безпосередньо знайомим із проблемами розвитку чорноморських портів, зазначав про необхідність не лише посилення державного протекціонізму, а й підвищення загального рівня технічного та промислового розвитку країни²⁵.

Практично решту наявної та опрацьованої літератури дореволюційного періоду, де, серед іншого, подано й оцінки державної політики кінця XIX – початку XX ст. у сфері зовнішньої торгівлі, ми поділили на декілька умовно-орієнтовних тематичних підгруп. Зокрема, це праці, присвячені:

1) історії митної політики Російської імперії (в тому числі й українських губерній у складі цієї держави) в контексті аналізу зовнішньоторговельних відносин, та власне теоретичній розробці митних тарифів і їх дії наприкінці XIX – на початку XX ст. (В.Денисов, М.Довнар-Запольський, І.Канделаки, В.Касперов, К.Лодиженський, Д.Менделєєв, Я.Новиков, М.Соболев, П.Спаський);

2) розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії (залізничної, металургійної) та взаємозв'язку із зовнішньоторговельною діяльністю, впливом іноземного капіталу тощо (М.Авдаков, П.Андрєєв, Г.Вольтке, І.Глівіц, К.Загорський);

3) фінансовій політиці Російської імперії, її значенню для економічного розвитку та інтенсивності зовнішньої торгівлі (В.Ашик, І.Блюх, М.Герценштейн, К.Лейтес, П.Мигулін);

4) становищу сільського господарства й експорту відповідної продукції, митній політиці Російської імперії у цьому контексті (Ф.Бар, О.Билимович, А.Бориневич, Б.Веселовський, О.Волков, О.Зак, М.Костров, А.Кулижний, О.Левицький, П.Лященко, В.Мезенцов, С.Остапенко, О.Радциг, Г.Сазонов, О.Челінцев).

Головне місце серед робіт першої підгрупи належить напрацюванням російського вченого Д.Менделєєва, який брав безпосередню участь у розробці

²¹ Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1894 г. / Сост. В.И.Покровский. – Санкт-Петербург, 1896. – IV, 77 с.

²² Полфєров Я.Я. Внешняя торговля России скотом и мясными продуктами в связи с пересмотром торгового договора. – Санкт-Петербург, 1914. – [2], 109 с.; *Его же*. Русское промышленное птицеводство в предстоящем пересмотре торговых договоров. – Петроград, 1915. – 66, [5] с.; *Его же*. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. – Петроград, 1914. – [2], 62 с.

²³ Чупров А.И. Железнодорожное хозяйство, его экономические особенности и его отношения к интересам страны. – Москва, 1875. – 352, V с.; *Его же*. Железнодорожное хозяйство. – Т.2: Условия, определяющие движение и сборы на железных дорогах. Валовой доход и его факторы. Количество товарных грузов. – Москва, 1878. – VII, 342 с.

²⁴ Шавров Н.А. О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения при современном экономическом положении России. – Москва, 1895. – 427 с.

²⁵ Там же. – С.1.

митного тарифу 1891 р. і комплексно простежив зв'язок між економічним добробутом країни та особливостями її експортно-імпоротної діяльності²⁶. Слід зауважити, що магістральним пунктом розробленої науковцем програми соціально-економічного розвитку Російської імперії був так званий «митний (раціональний) протекціонізм» (крім того, він виділяв і первинний протекціонізм), запровадження якого, поряд зі здійсненням інших заходів, мало створити ґрунтовні передумови для швидкої індустріалізації й забезпечити економічну незалежність. Д.Менделєєв убачав сутність протекціонізму не у спрощеному зростанні мит на ввезені товари та не у забороні на їх увезення, а у створенні сприятливих економічних умов для розвитку промисловості. Власне на основі цього підходу він і дійшов висновку про те, що правильним, «толковим», тарифом слід уважати тільки той, в якому кожен вид і рід товарів обговорено окремо. Д.Менделєєв зазначав:

«Крім первинного протекціонізму, охочого все і вся розвинути у своїй країні, що не допускає до себе іноземні товари, які можуть вироблятися у своїй державі, і крім охоронного протекціонізму існує й [...] розумний протекціонізм, який із повним розрахунком усіх природних умов країни накладає пропорційно високі мита на товари, що мають усі шанси розвитку їх усередині країни»²⁷.

Праці Д.Менделєєва мають не лише суто теоретичне значення, а й практичну важливість, особливо враховуючи його багаторічне співробітництво з міністерством фінансів Російської імперії, надто в період керівництва цим відомством С.Вітте (1892–1903 рр.), якому було притаманне втілення ідеї «виховного протекціонізму» – тимчасового митного захисту молодих галузей національної промисловості. В.Патрухін, котрий працював на початку ХХ ст. під орудою Д.Менделєєва в Головній палаті мір і ваги, згадував, що в той час без відомого вченого не організовувався жоден важливий захід у сфері торгівлі та промисловості, «не кажучи вже про залучення його до участі в більш важливих комісіях, які обговорювали питання, що істотно зачіпали зазначені вище галузі фінансово-економічного життя Росії та її взаємовідносини із закордоном»²⁸.

Поряд із «митною» проблематикою, науковця цікавили й проблеми загального економічного розвитку Російської імперії. Так, розглядаючи сільське господарство як галузь єдиного господарського комплексу, Д.Менделєєв указував на необхідність надання йому допомоги шляхом промислового покровительства, оскільки це не тільки не суперечило інтересам галузі, а, навпаки, сприяло його розвитку²⁹.

²⁶ Менделєєв Д.И Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 г. – Санкт-Петербург, 1892. – 730 с.

²⁷ Там же. – С.46, 54.

²⁸ Див.: Д.И.Менделєєв в воспоминаниях современников. – Москва, 1973. – С.156.

²⁹ Савченко М.М. «Рациональный протекционизм» Д.И.Менделєєва и таможенно-тарифная политика России в конце XIX – начале XX вв. // Экономический журнал. – 2002. – №2 (5) [Електронний ресурс]: http://economicarggu.ru/2002_5/04.shtml

Доволі нестандартний погляд на розвій аграрної торгівлі Російської імперії подав голова Експортної палати В.Денисов³⁰. Зокрема, порівнюючи позицію російської та американської влади щодо землеробів, він зазначав: «[...] усе, що російське, потребує попередньої обробки, сортування. З огляду на підвищену засміченість хліб приречений на найнижчу розцінку». Водночас за американським збіжжям з огляду на втручання держави, котра запровадила власну систему зерноторгівлі з елеваторами, хлібними «сертифікатами», інспекцією тощо, закріпилася репутація добре очищеного, якісного продукту. Тож саме це, як справедливо стверджував В.Денисов, сприяло високому впливу представників американської торгівлі на європейському ринку³¹.

Дослідження вказаного чиновника цікаве й важливе тим, що, серед іншого, автор продемонстрував принципову рішучість та безкомпромісність стосовно розкриття всіх вад в організації як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі. Зокрема, стосовно останньої він відверто констатував наявність таких проблем, як відсутність розуміння у виробників співвідношення попиту та пропозиції – як наслідок, їх відстороненість від реальних цін і висока залежність від торгових посередників. Не можна не погодитися з такою оцінкою, особливо враховуючи прямий вплив означеної ситуації на розвиток економіки, купівельну спроможність виробників щодо технічного оснащення промислових потужностей за рахунок прибутків від збуту.

Належний аналітичний рівень мають і дослідження інших представників першої підгрупи дореволюційної історіографії: М.Довнара-Запольського – про актуальні для початку XX ст. завдання російського експорту та взаємозв'язок відповідних процесів зі світовими тенденціями розвитку торгівлі (з підтвердженням ключових тез статистичними таблицями та діаграмами)³²; І.Канделаки – про вплив комплексу факторів (транспорт, близькість до промислових регіонів, специфіка місцевості) на активність ярмаркової торгівлі та попит на різні групи товарів³³; В.Касперова й В.Покровського – про вплив німецько-російських відносин на експортно-імпорتنний баланс³⁴; К.Лодыженського – про становлення митної політики Росії, зокрема розробку відповідних тарифів другої половини XIX ст. (у цьому процесі автор брав безпосередню участь) у поєднанні з аналізом урядового курсу та внутрішньогосподарської продуктивності³⁵, Я.Новикова – про значення протекціонізму з погляду його критики як «взаємного здирництва, що практично тотожне з

³⁰ Денисов В.И. Современное положение русской торговли (По поводу экономической записки Министерства финансов). – Санкт-Петербург, 1913. – 59 с.

³¹ Цит. за: Лигенко Н.П. Научное наследие Г.Е.Верещагина и пути развития предпринимательской деятельности удмуртской деревни: Конец XIX – начало XX в. // Экономическая история. – 2012. – №1 (16). – С.76–77.

³² Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта. – К., 1912. – 36 с.; *Его же*. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах. – К., 1914. – [6], 46 с.

³³ Канделаки И.В. Роль ярмарок в русской торговле. – Санкт-Петербург, 1914. – 60 с.

³⁴ Касперов В.И., Покровский В.И. К вопросу о влиянии русско-германского договора на наш торговый баланс. – Санкт-Петербург, 1896. – 30 с.

³⁵ Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – Санкт-Петербург, 1886. – 311 с.

конфіскацією [...] економічним рабством, котре зменшує добробут громадян»³⁶; П.Спаського – про загальні питання історії торгівлі та промисловості³⁷ тощо.

Характерно, що праці цієї підгрупи («митно-торговельні»), так само, як і дослідження з історії фінансової політики Російської імперії (третя підгрупа), за невеликими винятками, видавалися під егідою міністерства фінансів або принаймні особами, пов'язаними з цим відомством. Зауважимо, що ця риса аж ніяк не применшує історіографічну цінність відповідних наукових студій, однак визначає їх більш виражений, порівняно з іншими, офіційний характер і доволі високий рівень відповідності поданих тут авторських тверджень тогочасній державній політиці.

Не лише суто історіографічне, а й частково джерелознавче значення має невелика праця другої підгрупи – підприємця та гірничого інженера М.Авдакова³⁸, якого неодноразово обирали вповноваженим з'їздів гірничопромисловців Донбасу з питань залізничних тарифів і митної політики. Навівши ряд статистичних даних, що стосувалися не лише «залізної промисловості», а й кам'яновугільної, він структурно порівняв відповідні виробничі показники з обсягами імпортової продукції та дійшов логічного висновку про необхідність проведення державою більш продуманої митної політики: «Нам доводиться піклуватися не лише про захист гірничої промисловості та захищати її митами від іноземного привозу, але й захищати її від тієї значної переробки іноземного чавуну, на іноземному вугіллі, що, безсумнівно, Росії не вигідно»³⁹. У цьому контексті варто розуміти прямий зв'язок між протекціоністською позицією М.Авдакова та належністю його до промислових кіл Донбасу, тобто намаганням захистити інтереси своєї соціальної групи.

До такої ж вузькоспеціалізованої літератури слід зарахувати й іншу працю цієї підгрупи – історико-економічне дослідження П.Андреева, в якому основну увагу приділено розбудові окремих гілок Південно-Західної залізниці до та після її переходу в державне управління (1880–1904 рр.)⁴⁰. Важливість цієї студії полягає в можливості оцінити вплив приватного капіталу та казенного володіння не лише на активність розвитку залізничної мережі, а й на формування нових торговельних шляхів, інтенсивність і динаміку транспортних перевезень тощо. У цьому плані доволі подібний характер має праця І.Глівіца⁴¹ та оглядові брошури К.Загорського⁴².

³⁶ Новиков Я.А. Протекционизм. – Санкт-Петербург, 1890. – 292 с.

³⁷ История торговли и промышленности в России: В 3-х т. / Под ред. П.Х.Спасского. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1910–1913.

³⁸ Авдаков Н.С. Обзор условий для развития железной промышленности на юге России. – Х., 1885. – 31 с.

³⁹ Там же. – С.3–4.

⁴⁰ Андреев П.Н. Юго-Западные казённые железные дороги: Историческо-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных железных дорог во время до перехода (1880–1894 гг.) и после перехода в казённое управление (1895–1904 гг.). – К., 1906. – 144 с.

⁴¹ Гливиц И.Б. Железная промышленность России: Экон.-стат. очерк. – Санкт-Петербург, 1911. – Х, 101 с.

⁴² Загорский К.Я. Железнодорожные тарифы в России и Германии в связи с экономической политикой этих стран. – Санкт-Петербург, 1914. – 84 с.; *Его же*. Наша железнодорожная политика. – Санкт-Петербург, 1910. – 82 с.; *Его же*. Теория железнодорожных тарифов: Задачи управления, принципы построения и применения, формы и виды тарифов. – Санкт-Петербург, 1901. – 322 с.

Натомість суттєво ширший контекст (із погляду охоплення всієї промисловості Російської імперії), однак ознайомчий стиль, має невеличка праця Г.Вольтке (вперше видана як стаття у 1901 р. в журналі «Русское экономическое обозрение»), де приділено увагу корпоративно-становому принципу ведення торговельної та підприємницької діяльності в Російській імперії до 1898 р. (тобто до нового положення про державний промисловий податок)⁴³. Дослідник зауважував, що недосконалість тогочасного законодавства не завадила відносно інтенсивному економічному підйому 1890-х рр.

Суто фінансове спрямування властиве для дореволюційних наукових досліджень третьої підгрупи. Так, монографія В.Ашика має «залізничну» тематичну спорідненість із подібними працями авторства вже згадуваних П.Андреева, І.Глівіца та К.Загорського. Дослідник подав не лише дані стосовно історії формування вказаної галузі транспортної інфраструктури, а й опосередковано акцентував увагу на взаємозв'язку між фінансовою прибутковістю окремих залізниць та їх значенням як торговельних магістралей, у тому числі в Україні⁴⁴.

Ряд теоретичних узагальнень та фактологічних даних стосовно залежності інтенсивності експортно-імпоротної діяльності від стану фінансової системи та банківської політики Російської імперії наявні у ґрунтовних працях І.Бліоха⁴⁵ та П.Мигуліна⁴⁶. Така раніше маловивчена проблема, як зловживання у Харківському земельному й торговому банках, знайшла своє належне висвітлення у студії М.Герценштейна⁴⁷.

Особливо різноплановою та кількісною є четверта («сільськогосподарська») підгрупа, що пояснюється надзвичайною актуальністю земельного питання для найбільш численної (селянство) та впливової (дворяни-поміщики) категорій населення Росії. Водночас слід розуміти високу залежність імперського (й особливо суто українського) експорту від аграрної продукції. Зважаючи на це, дореволюційні історики-економісти та агрономи намагалися, поряд із вивченням структури сільськогосподарського вивозу, його залежності від інфраструктурних чинників та кліматичних умов, розробляти власні проекти реформування поземельних відносин, починаючи від зовнішньоторгівельної сфери й завершуючи поліпшенням умов обробітку землі, вирішенням назрілих проблем аграрного перенаселення та інтенсифікації виробництва. Зокрема, у праці Ф.Бара порушувалося питання з'ясування причин занепаду та заборгованості середнього й великого землеволодіння, кризи сільської

⁴³ Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии. – Санкт-Петербург, 1905. – 48 с.

⁴⁴ Ашик В. Финансовые результаты эксплуатации русской железнодорожной сети за последнее трёхлетие (1907; 1908; 1909 гг.). – Санкт-Петербург, 1911. – XII, 564 с.

⁴⁵ Блюх И.С. Финансы России XIX ст.: История – статистика. – Т.1–3. – Санкт-Петербург, 1882.

⁴⁶ Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729–1903). – X., 1904. – VI, 439 с.; *Его же*. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – X., 1902. – 324 с.; *Его же*. Русский государственный кредит со времени Екатерины II до наших дней, опыт историко-критического обзора. – Т.1–3. – X., 1900–1907.

⁴⁷ Герценштейн М.Я. Харьковский крах: По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках. – Санкт-Петербург, 1903. – 202 с.

громади⁴⁸. Консервативне бачення ситуації в реформуванні аграрного законодавства представлене у студії економіста антимарксистського спрямування А.Билимовича⁴⁹. Аналіз земельного питання та селянського революційного руху в 1902–1906 рр. присутній у розвідці Б.Веселовського⁵⁰.

Цілком очевидно, що вагоме місце у цьому масиві посідають праці, присвячені зерновому експорту Російської імперії. Так, П.Лященко розглянув цей аспект із перспективи торговельних відносин із Німеччиною. У результаті він дійшов логічного висновку про високий рівень залежності російського хлібного вивозу від німецького ринку збуту⁵¹.

Більш детальну увагу слід приділити студії одеського статистика-демографа А.Бориневича⁵². Спеціалізуючись на історії селянського господарства Херсонської губернії, він усебічно висвітлив стан хлібної торгівлі в Одесі з погляду нагальної необхідності розбудови мережі елеваторів. Про високий професіоналізм дослідника та ґрунтовність його праці свідчить те, що для досягнення поставленої мети він опрацював велику кількість джерел економічного, промислового і транспортного характеру, а також використав особисто зібрані відомості про стан хлібної торгівлі. Авторським здобутком А.Бориневича стала демонстрація значення Одеси у загальній хлібній торгівлі Російської імперії, доведення тенденції щодо збільшення підвозу вантажів збіжжя саме до цього порту, акцентування уваги на якості та значущості залізничного, водного й гужового транспорту⁵³. Характерно, що разом із наведеними аспектами проблеми, дослідник висвітлив і роль хлібних магазинів, порядок визначення місткості кожного з них, обіг, час зберігання та міру наповненості. Окремо у своїй праці А.Бориневич охарактеризував безпосередньо Одеський порт, описав рух суден далекого плавання, надав схему докладного розрахунку накладних витрат тощо. Зауважимо, що опис супроводжують статистичні таблиці, схематичні карти та гістограми.

З інших праць на «хлібно-торговельну» тематику виокремимо дослідження О.Волкова⁵⁴, В.Мезенцова⁵⁵, С.Остапенка⁵⁶, Г.Сазонова⁵⁷, О.Челінцева⁵⁸ та ін.

⁴⁸ Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. – Санкт-Петербург, 1903. – 115 с.

⁴⁹ Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. – К., 1907. – 198 с.

⁵⁰ Веселовский Б.В. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). – Санкт-Петербург, 1907. – 172 с.

⁵¹ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. – Петроград, 1915. – 293 с.

⁵² Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе. – Одесса, 1890. – 110 с.

⁵³ Ісаєва О.І. Дослідження А.С.Бориневича з питань сільського господарства // Вісник НТУ «ХП». – Вип.48 (1021). – Х., 2013 – С.68.

⁵⁴ Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли – Санкт-Петербург, 1910. – [2], IV, 459 с.

⁵⁵ Мезенцов В.И. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли: Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе. – Полтава, 1912. – 37 с.

⁵⁶ Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта. – К., 1912. – [2], 25 с.

⁵⁷ Сазонов Г.П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.). – Санкт-Петербург, 1891. – IV, 540 с.

⁵⁸ Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Кн.7. – Х., 1913. – С.49.

Натомість український агроном-публіцист А.Кулижний, убачаючи в кооперативному русі (активним учасником якого він був) головний спосіб підвищення сільськогосподарського виробництва, порушив таку «нецікаву» для його сучасників проблему, як торгівля яйцями, у тому числі й на експорт⁵⁹. Цікаво, що розробивши власну програму реформування системи продажу аграрної продукції, він пропонував створити спеціалізовані збутові центри (союзи) – «Кустарзбут», «Козерно», «Кояйце», «Пенькосоюз», «Союзкартопля» та інші, укомплектовані фахівцями в даній галузі. Саме такі союзи, на думку А.Кулижного, дозволили б структурувати численні кооперативні організації в єдину систему спеціалізованих об'єднань. Зазначимо, що ці ідеї не залишилися поза увагою громадськості, оскільки отримали подальший розвиток у виступах агронома на Всеросійському з'їзді земських кас (Москва, 1911 р.) і Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту й сільськогосподарської кооперації (Петербург, 1912 р.). Власне у своїх працях А.Кулижний виступив послідовним прихильником створення єдиної організації з кооперативного збуту хліба, побудованої за типом акціонерного товариства⁶⁰. Ці думки він також відстоював у виступах на II з'їзді представників установ дрібного кредиту (Київ, 1913 р.) та інших спеціалізованих форумах. Результатом таких клопотань стало рішення, ухвалене 1916 р. на нараді представників спілок кредитних кооперативів Півдня Росії (Одеса) про створення акціонерного товариства «Південноросійське кооперативне зерно» з метою «організації у широкому масштабі кооперативного експорту зернових продуктів і збуту їх на внутрішніх ринках Росії». У своїй діяльності ця інституція мала керуватися статутом, укладеним саме А.Кулижним, однак події 1917 р. завадили перспективним планам.

Широку «товарну» спеціалізацію мала праця А.Кулижного, присвячена кооперативному збуту продукції сільського господарства, в якій автор детально проаналізував динаміку й обсяги продажу хліба, яєць, деревини, льону, пряди, олії, худоби, тваринної продукції, овочів і фруктів, цукрового буряку⁶¹. Однією з відмінностей цієї студії А.Кулижного від ряду подібних авторства інших дослідників стало акцентування уваги не лише на основних зовнішніх ринках Російської імперії – Німеччина, Великобританія, Австро-Угорщина, Франція, а й на другорядних – Норвегія, Італія.

У цілому, необхідно вказати, що для переважної більшості численних дореволюційних авторів властиво, з огляду на об'єктивні причини, вивчення питань зовнішньої торгівлі з перспективи загальноімперських інтересів і пріоритетів, без виокремлення суто українських губерній. Винятком були «регіональні» дослідження А.Бориневича, локальна специфікація яких обумовлювалася винятковим значенням у структурі експорту тієї чи іншої продукції (наприклад зернових культур) та окремих районів.

⁵⁹ *Кульжанный А.Е.* Деревенские товарищества по продаже яиц. – Полтава, 1912. – 36 с.; *Его же.* Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации: Статьи, заметки, доклады 1900–1918. – Петроград, 1918. – 240 с.; *Его же.* Первый опыт кооперативного экспорта яиц. – Москва, 1914. – 38 с.

⁶⁰ *Кульжанный А.Е.* Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба. – Петроград, 1918. – 79 с.

⁶¹ *Кульжанный А.Е.* Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства. – Москва, 1918. – 191 с.

Спеціальної уваги, незважаючи на яскраво виражене ідеологічне забарвлення, заслуговують праці В.Ульянова (Леніна), присвячені проблемам економічного розвитку Російської імперії, її митній політиці. У цьому випадку слід, перш за все, указати на особливий вплив оцінок лідера більшовиків на становлення й формування дослідницьких інтересів і теоретичних узагальнень історіографії дальшого радянського періоду. Так, хрестоматійним стало його твердження про те, що «в Росії з особливою силою позначається реакційність протекціонізму, котрий затримує економічний розвиток країни, що служить інтересам не всього класу буржуазії, а лише жменьці олігархів-тузів»⁶².

Значно більше уваги питанням експорту та загалом зовнішньоторговельним відносинам Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. В.Ульянов (Ленін) приділив у своїй спеціальній монографії⁶³. Так, аналізуючи процес формування торговельного зернового господарства, він чітко вказував на екстенсивний характер сільськогосподарського виробництва на Півдні Росії (перш за все у Херсонській, Таврійській, Катеринославській губерніях) і, водночас, його зростаючу орієнтацію на зовнішній ринок:

«Факт величезного росту землеробського виробництва в описуваному районі пояснюється тим, що степові окраїни були в пореформену епоху колонією центральної, давно заселеної європейської Росії. Велика кількість вільних земель приваблювала сюди величезну масу переселенців, які швидко розширювали посіви. Широкий розвиток торговельних посівів був можливий лише завдяки тісному економічному зв'язку цих колоній, з одного боку, з Центральною Росією, з іншого боку – з європейськими країнами, що ввозили зерно. Розвиток промисловості у Центральній Росії та розвиток торговельного землеробства на околицях стоять у нерозривному зв'язку, створюють взаємно ринок одного для іншого. Промислові губернії отримували з півдня хліб, збуваючи туди продукти своїх фабрик, постачаючи колонії робочими руками, ремісниками»⁶⁴.

Виходячи з цього, прискорений розвиток українських губерній Росії завдячував саме тісному зв'язку з внутрішнім та зовнішнім ринком, що й визначало, на думку автора, капіталістичну модель розвитку.

Загалом, окрім суто ідеологічних, марксистських оцінок теоретичного характеру (наприклад щодо зв'язку між доданою вартістю й об'єктивною необхідністю капіталізму у зовнішньому ринку⁶⁵), праці В.Ульянова (Леніна) насячені статистичними даними щодо обсягів і динаміки експортно-імпоротної діяльності Російської імперії з окремим акцентуванням на південних

⁶² *Ленин В.И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге П.Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе): По поводу книги П.Струве «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России», СПб., 1894 г. // *Его же.* Полное собрание сочинений в 55 т., изд. 5-е. – Т.1. – Москва, 1967. – С.458.

⁶³ *Ленин В.И.* Развитие капитализма в России // Там же. – Т.3. – Москва, 1971. – 792 с.

⁶⁴ Там же. – С.253.

⁶⁵ *Ленин В.И.* К характеристике экономического романтизма: Сисмонди и наши отечественные сисмондисты // Там же. – Т.2. – Москва, 1967. – С.119–262.

причорноморських регіонах. При цьому доцільно порівнювати теоретичні погляди лідера більшовиків і їх практичне втілення на прикладі СРСР, зокрема що стосується державної монополії на зовнішню торгівлю.

Окремо слід згадати про студії, в яких подано опосередковані відомості щодо торговельних відносин, у тому числі в межах українських губерній, перш за все з європейськими державами, особливості експортно-імпортних відносин у контексті державної політики – І.Гольдштейна⁶⁶, А.Жиро⁶⁷, І.Дуссана⁶⁸, М.Кечеджі-Шаповалова⁶⁹, М.Кострова⁷⁰, М.Крюкова⁷¹, В.Мукосеева⁷², М.Соболева⁷³, Б.Сокольського⁷⁴, В.Федоровського⁷⁵, О.Шора⁷⁶, О.Шульца⁷⁷, Л.Яснопольського⁷⁸ та ін. Деякі із праць цих авторів мають суто публіцистичний, а не науковий характер, однак саме завдяки цьому вони дозволяють оцінити ставлення громадськості до проблем зовнішньоторгівельної діяльності й державної політики у цій сфері, економічних відносин Російської імперії з іншими країнами. При цьому дослідницький інтерес більшості був пов'язаний з основними партнерами: Великобританією, Францією та Німеччиною, які розглядалися залежно від курсу урядової політики – критикувалися у часи ускладнення торговельних відносин та отримували схвальні відгуки безпосередньо після укладання конкретних договорів.

Таким чином, аналіз комплексу праць дореволюційного періоду засвідчує ряд характерних для наукової літератури тієї епохи рис. Перш за все, слід відзначити неабияку тематичну різноманітність та значне кількісне наповнення (особливо порівняно з радянським періодом): у полі зору дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. перебувало безліч питань, пов'язаних із численними аспектами як загалом зовнішньоторгівельної діяльності Російської імперії, так і експортно-імпортними відносинами з сусідніми країнами, специфікою та структурою вивозу окремих сільськогосподарських, промислових товарів.

⁶⁶ Гольдштейн И.М. Анкета о причинах упадка ввоза русской пшеницы в Англию и о средствах к поднятию русского экспорта в эту страну. – Санкт-Петербург, 1903. – 56 с.

⁶⁷ Жиро А. Торговля России с Францией. – Париж, 1915. – 32 с.

⁶⁸ Дуссан И.В. Торговые сношения России с Францией и Германией. – К., 1916. – 62 с.

⁶⁹ Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. – Санкт-Петербург, 1911. – 71 с.

⁷⁰ Костров Н.И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. – Москва, 1915. – X, 248 с.

⁷¹ Крюков Н.А. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие: 1901–1910 гг. – Санкт-Петербург, 1912. – 99 с.

⁷² Мукосеев В.А. Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза). – Санкт-Петербург, 1912. – 35 с.

⁷³ Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора. – Петроград, 1915. – 202 с.

⁷⁴ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). – Санкт-Петербург, 1913. – 20 с.

⁷⁵ Федоровский В.К. Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. – Москва, 1915. – XI, 227 с.

⁷⁶ Шор А.С. Товарообмен между Россией и Германией за последние 20 лет. – Санкт-Петербург, 1914. – 67 с.

⁷⁷ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором. – Санкт-Петербург, 1913. – [2], 111, 113, III, VII с.

⁷⁸ Яснопольский Л. Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору. – К., 1914. – 10 с.

Примітно, що для переважної більшості авторів був характерним розгляд проблем у загальному масштабі, без виокремлення «українських сюжетів». При цьому спостерігалось домінування прихильного ставлення дослідників до посилення протекціоністських заходів та запровадження додаткових мит для іноземних товарів. Позитивними наслідками таких кроків уряду вбачалися зростання прибуткової частини бюджету й розвиток національної економіки. Подібні погляди поширювалися, перш за все, серед чиновників фінансового та зовнішньополітичного відомств, наукової інтелігенції провідних університетів Російської імперії тощо. Натомість для нечисленної групи істориків-економістів, менше пов'язаних із державним утриманням і залучених до опозиційних суспільно-політичних рухів (від лівоцентристського кадетського до радикального соціал-демократичного) було властивим обґрунтування збитковості та непродуманості такого курсу. У цілому ж дореволюційна література сформувала доволі потужний теоретичний і фактологічний базис для подальших наукових розробок зі вказаної проблематики не лише радянських дослідників, інтегрованих у систему ідеологічного пояснення всіх явищ і процесів, у тому числі історичного характеру, а й сучасних фахівців.

The state of scientific study of questions about foreign trade of the late 19 century – early 20 century by pre-revolution historiographers is analyzed. The main attention is paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined. The dependence of authors' position on their social status and political views is established.

Keywords: foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy.

